

Микола Кравчук,

кандидат юридичних наук, доц., доктор права Українського Вільного Університету, завідувач кафедри теорії та історії держави і права Західноукраїнського національного університету, Заслужений юрист України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6962-1831>

Ольга Грицан,

кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри конституційного, міжнародного та адміністративного права Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8965-0031>

ЮРИДИЧНА КЛІНІЧНА ОСВІТА ЯК ЕФЕКТИВНИЙ СПОСІБ ПІДГОТОВКИ ПРАВНИКІВ

Досліджено питання ефективності клінічної освіти в процесі підготовки майбутніх фахівців у галузі права. Виокремлено й охарактеризовано основні групи практичних навичок, які здобувають студенти, залучені до роботи у юридичних клініках. Проаналізовано сучасний стан викладання спецкурсу клінічної освіти України у юридичних закладах вищої освіти. Зроблено висновки щодо необхідності посилення ролі юридичних клінік шляхом широкого впровадження у навчальний процес курсів з юридичної клінічної практики.

Ключові слова: практико-орієнтоване навчання, юридична клініка, український клінічний рух, юридична клінічна освіта, методи навчання, практичні навички юристів.

Кравчук М., Грицан О.

Юридическое клиническое образование как эффективный способ подготовки юристов

В статье исследуется вопрос эффективности клинического образования при подготовке будущих специалистов в области права. Выделены и охарактеризованы основные группы практических навыков, которые получают студенты, привлеченные к работе в юридических клиниках. Проанализировано современное состояние преподавания спецкурса клинического образования Украины в юридических учреждениях высшего образования. Сделаны выводы о необходимости усиления роли юридических клиник путем широкого внедрения в учебный процесс курсов по юридической клинической практике.

Ключевые слова: практико-ориентированное обучение, юридическая клиника, украинское клиническое движение, юридическое клиническое образование, методы обучения, практические навыки юристов.

Kravchuk M., Grytsan O.

Clinical legal education as an effective way of training lawyers

The article examines the issue of the effectiveness of clinical education in the preparation of future specialists in the field of law. The main groups of practical skills that students who are attracted to work in legal clinics receive are highlighted and characterized. These include: legal problem solving skills, communication skills, counseling skills, negotiation and mediation skills, skills in drafting procedural documents, skills in solving ethical professional tasks. It is noted that the main advantage of clinical training of lawyers, compared to purely academic, is the acquisition of practical skills in parallel with the acquisition of theoretical knowledge. Clinical training courses can fill the gaps in the purely theoretical training of lawyers.

The current state of teaching a special course of clinical education in Ukraine in legal institutions of higher education is analyzed. According to the authors, the role of clinical education for the training of future lawyers in Ukraine is underestimated. Conclusions are made about the need to strengthen the role of legal clinics through the widespread introduction of courses on legal clinical practice in the educational process. In order to increase the efficiency of legal clinical education, it is necessary to introduce it into the educational process as a mandatory element. The opinion is expressed that equipping students with practical skills should become a basic aspect of educational activities of legal

institutions of higher education.

Keywords: *practice-oriented training, legal clinic, Ukrainian clinical movement, legal clinical education, teaching methods, practical skills of lawyers.*

Постановка проблеми. Впродовж останніх років в українському суспільстві зростає переконання щодо необхідності змін у підходах до підготовки юристів. На рівні держави активно обговорюються питання реформування вищої юридичної освіти. З цього приводу автор уже зазначив, що «серед актуальних проблем, які висунуло сьогодні незалежної України перед юристами, науковцями та працівниками різних державних і громадських інституцій, постала нагальна проблема підвищення ефективності правової освіти, формування правової свідомості населення та на цій основі забезпечення дії принципу «верховенства права». Адже, реалізація «верховенство права» – фундаментального правового принципу і правової доктрин має гарантувати виконання конституційного завдання – побудови соціальної, демократичної, правової держави» [1, с. 7]. У результаті цих процесів розроблено проект Концепції розвитку юридичної освіти [2]. Він містить дискусійні аспекти, які зазнали конструктивної критики зі сторони представників закладів вищої юридичної освіти та юристів-практиків. Водночас окремі озвучені проблеми юридичної освіти об'єктивно існують і потребують пошуку шляхів свого вирішення.

Так, одним із виявів проблеми якості підготовки майбутніх юристів у проекті визнається недостатній рівень практичних навичок у значній частині випускників правничих шкіл України, що зумовлено відсутністю або недостатністю практичної складової у більшості освітніх програм підготовки правників та труднощами системного залучення правників-практиків до викладання права. З огляду на це зміст Стратегічної цілі Концепції передбачає, що правничі школи повинні забезпечувати набуття здобувачами вищої юридичної освіти належного рівня прикладних практичних навичок та вмінь. Одним із шляхів досягнення вказаної цілі названо сприяння розвитку юридичних клінік (далі – ЮК) у вигляді окремих структурних підрозділів закладів вищої освіти та впровадженню в освітній процес навчальних курсів з юридичної клінічної практики.

Крім того, організація юридичної клінічної освіти дасть змогу забезпечити впровадження у навчальний процес дуальної освіти, що передбачена Постановою КМ України № 660 від 19 вересня 2019 р. «Про схвалення Концепції підготовки фахівців за дуальною формою здобуття освіти» [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми функціонування правничих клінік в Україні вивчали представники юридичної теорії та практики, зокрема А.О. Галай, В.А. Єлов, В. М. Кравчук, М. Т. Лоджук, Ю. М. Савелова, В. М. Сущенко, М. В. Удод, Ю. О. Фігель, В. П. Янишен та інші. Однак у процесі розробки і впровадження Концепції розвитку юридичної освіти статус клінік повинен набути нових сенсів у підготовці майбутніх правників.

Метою статті є окреслення можливостей, які на сучасному етапі може надати юридична клініка для студентів з галузі знань «Право», аналіз ефективності, сучасного стану та перспектив подальшого розвитку клінічної освіти в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Для підготовки висококваліфікованого юриста-професіонала, через призму оцінювання О. Ващук, Р. Гери, А. Галая, ми акцентуємо увагу на тому, що «навчання в юридичній клініці має свої переваги над звичною системою академічної освіти. Адже жодні інші методи – ні розв'язання задач, якщо навіть їхні фабули взято з життя, ні організація навчальних судових засідань, дебатів і конкурсів, ні практика в органах державної влади – не можуть так наблизити студента до фахової діяльності, як робота в юридичних клініках». Саме юридична клініка – це «особливий механізм сприяння якості юридичної освіти, що проявляється в створенні для студентів можливості під час навчання практикуватися в юридичній професії, виконуючи аналітичну та правозахисну роботу» [1, с. 8].

Сама концепція юридичних клінік на базі юридичних факультетів обговорювалася у світовій науковій спільноті ще з кінця XIX ст. (Д. І. Мейер, Г. Фромгольд, О. Фішер, О. Люблінський та ін.). Клінічна освіта юристів розглядалась як своєрідна форма освіти, еквівалент способу викладання в медичних академіях.

«Батьківщиною» перших юридичних клінік традиційно вважають США, де вони були створені на базі деяких юридичних шкіл ще в 1920-х роках. Їхня діяльність базувалась на більш давній моделі стажування і суттєво відрізнялась від сучасних юридичних клінік [4, с. 616]. Вже з середини минулого століття клінічні програми у США набули сучасних рис і їх більш активно вводять у навчальні курси майбутніх юристів. Надалі ця практика поширилась у країнах Південної Америки та Європи. Запровадження клінічної освіти у США глобально змінило підходи до викладання юридичних дисциплін у вищій школі.

У 1992 р. було опубліковано Звіт Американської асоціації адвокатів щодо стану американської юридичної освіти (т. зв. Звіт МакКрейта) [5]. Ключовою ідеєю звіту була необхідність зміщення акцентів з теоретичних на практичні підходи у навчанні юристів. У звіті, висновки якого послугували основою для подальшого оновлення низки стандартів викладання права у США, вказано на важливу роль юридичних клінік у підготовці майбутніх правників. У юридичній літературі зазначається, що клініки в американських закладах вищої освіти на сьогодні перетворилися із факультативного компоненту в невід'ємну частину юридичної освіти. Клініки мають більшість американських юридичних шкіл, їхні викладачі зазвичай отримують той чи інший постійний статус в професорсько-викладацькому складі, а студентам за участь у роботі клінік надаються академічні кредити [6, с. 262]. Нині у багатьох американських закладах вищої освіти панує прагнення до створення й організації діяльності декількох юридичних клінік. Адже, кількісний склад юридичних клінік в університетах США безпосередньо й сутнісно впливає на їхній рейтинг. Вважається, що чим більше юридичних клінік у виші, тим більший його престиж і авторитет.

З огляду на американський досвід в Україні теж було започатковано впровадження в освітній процес юридичних клінік, цей процес був підкріплений грантовими програмами (з реальним виділенням переможцям певних коштів на організацію роботи ЮК).

Створення та функціонування перших в Україні юридичних клінік припадає на другу половину 90-х років. Розвиток українського клінічного руху призвів до необхідності створення організації, яка би координувала їхню діяльність, підтримувала методично та організаційно. Так у 2003–2004 рр. виникла Асоціація юридичних клінік України – громадське об'єднання, діяльність якого спрямована на розвиток юридичної клінічної освіти та розбудову мережі юридичних клінік. Асоціація розробила стандарти роботи юридичних клінік, організовуються конференції клінічного руху та видання методичних і навчальних посібників, які стосуються роботи юридичних клінік, проводяться тематичні моніторинги з публікацією аналітичних матеріалів щодо діяльності клінік тощо.

Як зазначив М. Т. Лоджук, призначення юридичних клінік полягає у досягненні двох основних цілей: 1) освітньої, тобто набуття студентами практичних професійних навичок у процесі надання правничої допомоги, та 2) соціальної – надання такої допомоги на безоплатній основі тим, хто не в змозі звернутись за отриманням платних правничих послуг [7, с. 16]. Не применшуючи значення соціальної ролі юридичних клінік, варто зауважити: первинним завданням, що є основою самої ідеї їхнього виникнення, було набуття студентами безпосереднього досвіду юридичного консультування. Згідно з пп. 2.1.1. Стандартів діяльності юридичних клінік України навчальна функція юридичних клінік є провідною [8].

Світовий успіх клінічного методу вивчення права зумовлений багатьма чинниками. У 90-х рр. польський науковець Ф. Цоль зауважив, що «університетська наука нерідко посиляється на конструкції, практична придатність яких може бути сумнівною. Клініка дозволяє досягти необхідної тут рівноваги. Поєднання теорії застосування права з пошуком конкретних рішень створює надію на те, що студенти ... на високому рівні опанують мистецтво юридичної аргументації і стануть першим поколінням, яке звітує собі щодо штучності відокремлення теорії права від практики. Адже між юристом-теоретиком і юристом-практиком не повинно бути ніякої різниці» [9, с. 36]. Таким чином, за допомогою клінічних навчальних курсів можна заповнити прогалини суто теоретичної підготовки юристів. Клінічна освіта дає можливість спробувати себе у професійній діяльності ще в процесі навчання у закладі вищої освіти. Важливо, що студент не залишається сам-на-сам із вирішенням поставленого завдання, а вивчає та аналізує його під наглядом викладачів та юристів-практиків.

Діяльність ЮК ґрунтується переважно на інтерактивних методах навчання. Серед них – дискусії на основі конкретних «казусів», «мозкові штурми», рольові ігри, засновані на матеріалах реальних справ, консультування і навчання студентів викладачами та практикуючими юристами в індивідуальному порядку, надання безпосередньої правової допомоги клієнтам [6, с. 264]. Ці методи передбачають перетворення студентів на активних учасників тієї чи іншої діяльності. Загальновідомо, що взаємодія під час занять суттєво збільшує їхню ефективність і дає можливість студентам засвоїти значно більше знань і умінь, ніж за допомогою традиційних методів. Концепція ЮК не передбачає повну заміну навчальних програм підготовки юристів. Її суть полягає у збагаченні навчального процесу важливим компонентом, а саме – наданням можливості студентам працювати з реальними правовими кейсами.

Участь у роботі ЮК, як зазначила В. М. Кравчук, надзвичайно важлива для студентів з огляду на те, що вони, «з однієї сторони, набувають навичок соціальної перцепції: здатність адекватного і повного пізнання себе й інших людей і відносин; досвіду ділового спілкування; комплекс навичок, що забезпечують соціально-психологічну компетентність – здатність ефективно взаємодіяти з оточенням; практики

роботи з інформацією та документами; навичок керування і «самоменеджмент» та ін. З іншої сторони, формуються специфічні навички, необхідні для виконання професійних обов'язків, підвищується фаховий рівень, правова культура» [10, с. 434–435].

У Звіті МакКрейта визначено такі універсальні навички юристів: вирішення проблеми; правовий аналіз; визначення правового стану; визначення фактичного стану; комунікація (навички спілкування); консультування (ведення переговорів); проведення судових процесів та альтернативних процедур для вирішення спору; організація і управління правовою роботою; визначення і вирішення етичних проблем [5]. Із певними застереженнями, пов'язаними із відмінністю юридичної діяльності у країнах англо-американської та континентальної правової системи, такі навички можна визнати базовими для майбутнього українського юриста.

Зокрема, навички правового вирішення проблеми передбачають здатність виокремити її суть, визначити шляхи її вирішення, уміння оцінити переваги і недоліки можливих рішень, розробити план дій та реалізувати його на практиці. Така навичка передбачає здатність застосувати набуті під час теоретичного навчання матеріально-правові та процесуальні знання з різних галузей права для виконання поставленого завдання. Крім цього, важливими є упорядкування та оцінювання інформації, уміння узагальнювати зібрані факти.

Наступною групою навичок, які студент може отримати у юридичній клініці, є комунікативні. На думку представників юридичного бізнесу, молодим фахівцям часто не вистачає вміння коректно спілкуватися через e-mail у ділових цілях, ефективно комунікувати з клієнтами, виявляючи їхні потреби, а також здійснювати пошук та аналіз інформації. Окрім того, проблемою є недостатність знань з ділового етикету та культури [11]. Навички комунікації передбачають використання ефективних методів та процедур спілкування у процесі роботи над справою, здатність до подолання психологічного бар'єру та встановлення контакту із клієнтом і колегами, вміння у доступній формі доносити свою точку зору співрозмовнику та конструктивно сприймати протилежну позицію, згладжувати «гострі кути» у процесі спілкування, налагоджувати ефективну міжособистісну взаємодію.

Інший тип навички, якою повинен володіти кожен юрист, – це навичка консультувати. Консультація передбачає вміння грамотно і доступно ознайомлювати клієнта з правовою оцінкою ситуації та способами її вирішення, роз'яснювати складні для сприйняття моменти, допомагати клієнту приймати рішення, складати письмові консультативні висновки. З навичками консультування тісно пов'язані навички переговорів і медіації. Це підготовка до переговорів, консультування клієнта щодо його позиції на переговорах, в тому числі в процесі медіації, а також ведення таких переговорів відповідно до інтересів клієнта.

Також студенти клініки отримують практичні навички в галузі складання проєктів процесуальних документів та інших документів юридичного змісту – різноманітних заяв, звернень, клопотань, запитів до підприємств, установ, організацій, органів державних державної влади та місцевого самоврядування.

Крім того, під час навчання в юридичній клініці у студентів формуються навички вирішення етичних професійних завдань. Як зазначив В. М. Сущенко, дотримання корпоративних норм / правил, які регулюють етичні аспекти у роботі юридичної клініки, є необхідною умовою їхньої діяльності та розвитку. Такими корпоративними нормами є Стандарти діяльності юридичних клінік та Примірний етичний кодекс юридичної клініки, які прийняла Асоціація юридичних клінік України. На підставі цих норм кожна юридична клініка ухвалює внутрішнє положення чи статут своєї діяльності, а також – правила етичної поведінки працівників клініки та інші локальні акти, спрямовані на дотримання етичних корпоративних вимог [7, с. 104].

Р. Дж. Вілсон вважає, що ідеальна модель клінічної юридичної освіти повинна містити п'ять компонентів: 1) студентам надається академічний кредит за участь у рамках відповідної навчальної програми юридичного факультету; 2) студенти надають юридичні послуги фактичним клієнтам, які мають реальні юридичні проблеми; 3) клієнти, які обслуговуються програмою, не мають можливості оплачувати юридичні послуги; 4) студентів контролює практикуючий юрист (адвокат), який має ліцензію на юридичну практику у відповідній юрисдикції, бажано професор, який поділяє педагогічні цілі клінічної юридичної освіти; 5) практичній роботі студентів передують або викладається паралельно курс про навички, етику та цінність практики, студенти попередньо засвоюють необхідні доктринальні знання для практикування у клініці [12, с. 829–830]. Спроба застосувати цю модель до українських реалій дає можливість побачити, що найбільш проблемним моментом є включення курсу юридичної клінічної освіти до навчальних планів з відповідним наданням академічних кредитів.

Загалом Стандарти діяльності юридичних клінік України передбачають, що навчальний процес у юридичних клініках забезпечується через організацію викладання навчальної дисципліни «Основи юридичної клінічної практики». Така навчальна дисципліна підлягає включенню до навчальних планів закладу вищої освіти чи факультету, який здійснює підготовку фахівців у галузі права, як дисципліна вільного вибору студентів. Однак статистика показує, що не всі дотримуються цього стандарту.

Так, відповідно до даних Реєстру юридичних клінік, станом на 2021 р. в Україні налічується 60 юридичних клінік [13]. Організація викладання спецкурсу юридичної клінічної освіти в них здійснюється так: курс за вибором студентів – 13, заняття поза навчальним планом – 21, такі заняття не проводяться для студентів – 11, обов'язковий курс – 13, планує проводитись – 1, вибіркова дисципліна «Юридична практика» вилучена з переліку, проте усі консультант(к)и юридичної клініки проходять обов'язковий тренінговий курс – 1 (рис. 1).

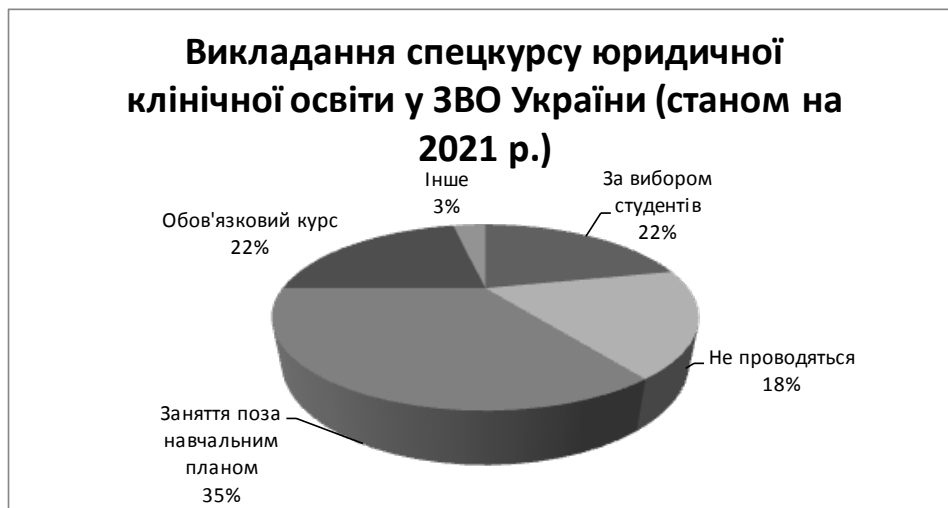

Рис. 1. Викладання спецкурсу юридичної клінічної освіти у ЗВО України (станом на 2021 р.)

Таким чином, до навчальних планів дисципліна «Основи юридичної клінічної практики» включена лише у 44% навчальних закладів, на базі яких функціонують юридичні клініки (як обов'язковий курс або курс за вибором студентів). На нашу думку, це свідчить про певну недооцінку ролі клінічної освіти для підготовки майбутніх юристів.

Ефективність впровадження ЮК у навчальний процес, як приклад, підтвердила діяльність Тернопільської юридичної клініки в 2008 р. Студенти – члени ЮК – після річної підготовки у ній працювали на різні посади у багатьох установах, організаціях і доволі успішно займаються юридичною практичною діяльністю [1].

Висновки. По-перше, на сьогодні клінічна юридична освіта визнається важливим напрямком практико-орієнтованого навчання юристів в усьому світі. Юридичні клініки позитивно зарекомендували себе також на багатьох юридичних факультетах України. По-друге, незважаючи на переваги поєднання теоретичної та клінічної освіти у підготовці кваліфікованих правників, включення до навчальних планів відповідної дисципліни («Основи юридичної клінічної практики», «Юридична клініка», «Практичне право» тощо) залишається не обов'язковим і тому недостатнім, що зменшує ефективність функціонування ЮК. По-третє, для підвищення ефективності і гарантованості юридичної клінічної освіти необхідно її ввести в навчальний процес як обов'язковий елемент. По-четверте, найбільш вагомим засобом впровадження юридичної освіти через юридичні клініки є законодавче закріплення їхньої діяльності. Першим кроком у цьому процесі є проект Концепції розвитку юридичної освіти, який спрямовує генезис і підвищує значимість юридичної клінічної освіти. Адже формування у студентів практичних навичок має стати ключовим чинником підготовки юристів у закладах вищої освіти України.

Список використаних джерел

1. Кравчук М. В., Мудрак Р. М. Юридична клініка – інноваційний напрямок розвитку правової освіти в Україні. *Верховенство права у новітніх законодавчих реформах: доктрина та практика* : зб. матеріалів Міжнар. юрид. наук.-практ. конф. «Актуальна юриспруденція», м. Київ 11 грудня 2014 року. Тези

- наукових доповідей. Київ, 2014. С. 7–30. URL.: https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=965%3A120115-13&catid=109%3A1-1214&Itemid=135&lang=ru (дата звернення: 28.05. 2021).
2. Проект Концепції розвитку юридичної освіти від 29 березня 2021 року / Комітет Верховної Ради України з питань освіти, науки та інновацій. URL: http://kno.rada.gov.ua/news/main_news/75652.html (дата звернення: 31.05.2021).
 3. Про схвалення Концепції підготовки фахівців за дуальною формою здобуття освіти : Постанова КМ України № 660 від 19 вересня 2019 р. URL. <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/660-2018-%D1%80#Text> (дата звернення: 28.05. 2021).
 4. Steele T. M. The MacCrate Report: Its Impact on Education in Law Firm Management. *Pace Law Review*. 2003. Vol. 23. № 2. P. 613-650. URL: <http://digitalcommons.pace.edu/plr/vol23/iss2/8> (Last accessed: 31.05.2021).
 5. Legal Education and Professional Development. An Educational Continuum, Report of the Task Force on Law Schools and the Profession: Narrowing the Gap (1992). Illinois: American Bar Association.
 6. Rekosh E., Buchko K. A., Terzieva V. (Eds). (2001). Pursuing the Public Interest, A Handbook for Legal Professionals and Activists. Columbia Law School, New York. URL: <https://www.pilnet.org/wp-content/uploads/2020/04/Pursuing-the-Public-Interest-Article.pdf> (Last accessed: 31.05.2021).
 7. Правнича клінічна освіта в Україні : навч. посіб. / за заг. ред. В. М. Сущенко. Київ : Ваіге, 2020. 274 с.
 8. Стандарти діяльності юридичних клінік України, прийняті Асоціацією юридичних клінік України 19 червня 2014 року. URL: <https://legalclinics.in.ua/standarty-diyalnosti-yurydychnyh-klinik-ukrayiny/> (дата звернення: 28.05. 2021).
 9. Zoll F. O «kliniknej» metodzie nauczania prawa. *Klinika*. 1999. Nr 1. S. 31– 48.
 10. Кравчук В.М. Роль юридичних клінік у формуванні громадянського суспільства в Україні. *Актуальні проблеми держави і права* : зб. наук. праць. Вип. 52. Одеса : Юридична література, 2010. С. 431–436.
 11. Міністерство юстиції України. Звіт за результатами аналітичного дослідження «Знання та навички випускників юридичних факультетів та закладів вищої освіти через призму відповідності потребам ринку праці» (2018). URL: <https://minjust.gov.ua/files/general/2018/10/12/20181012170240-50.pdf> (дата звернення: 31.05.2021).
 12. Wilson R. Western Europe: Last Holdout in the Worldwide Acceptance of Clinical Legal Education. *German Law Journal*. 2009. Vol. 10. № 6-7. P. 823–846. doi:10.1017/S207183220000136X
 13. Асоціація юридичних клінік України (2021). Реєстр юридичних клінік України 2021. URL: <https://legalclinics.in.ua/reyestr-asotsiatsiyi-yurydychnyh-klinik-2021/> (дата звернення: 31.05.2021).

References

1. Kravchuk, M. V., Mudrak, R. M. (2014). Yurydychna klinika – innovatsiyni napriamok rozvytku pravovoi osvity v Ukraini [Legal Clinic is an innovative direction in the development of legal education in Ukraine]. *Verkhovenstvo prava u novitnikh zakonodavchyykh reformakh: doktryna ta praktyka: zbirnyk materialiv Mizhnarodnoi yurydychnoi naukovy praktychnoi konferentsii «Aktualna yurysprudentsiia» – The rule of law in the latest legislative reforms: doctrine and practice: Proceedings of the International Legal Scientific and Practical Conference «Actual Jurisprudence»*, m. Kyiv 11 hrudnia 2014, 7-30. Retrieved from https://legalactivity.com.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=965%3A120115-13&catid=109%3A1-1214&Itemid=135&lang=ru [in Ukrainian].
2. *Proyekt Kontseptsiyi rozvytku yurydychnoyi osvity vid 29 bereznya 2021 roku / [The Draft Legal Education Reform Concept Paper from March 29, 2021]*. Verkhovna Rada of Ukraine Committee on Education, Science and Innovation. Retrieved from http://kno.rada.gov.ua/news/main_news/75652.html [in Ukrainian].
3. *Pro skhvalennia Kontseptsii pidhotovky fakhivtsiv za dualnoiu formoiu zdobuttia osvity [About approval of the Concept of preparation of experts on a dual form of receiving education]:* Postanova KM Ukrainy № 660 vid 19 veresnia 2019. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/660-2018-%D1%80#Text> [in Ukrainian].
4. Steele, T. M. (2003). The MacCrate Report: Its Impact on Education in Law Firm Management. *Pace Law Review*, 23 (2), 613-650. Retrieved from <http://digitalcommons.pace.edu/plr/vol23/iss2/8> [in English].
5. *Legal Education and Professional Development. An Educational Continuum, Report of the Task Force on Law Schools and the Profession: Narrowing the Gap.* (1992). Illinois: American Bar Association [in English].

6. Rekosh, E., Buchko, K. A., Terzieva V. (Eds). (2001). *Pursuing the Public Interest, A Handbook for Legal Professionals and Activists. Columbia Law School, New York*. Retrieved from <https://www.pilnet.org/wp-content/uploads/2020/04/Pursuing-the-Public-Interest-Article.pdf> [in English].
7. Sushchenko, V. M. (Eds.). (2020). *Pravnycha klinichna osvita v Ukraini: Navchal'nyy posibnyk [Clinical Legal Education in Ukraine: A Textbook]*. Kyiv: Vaite [in Ukrainian].
8. *Standarty diyal'nosti yurydychnykh klinik Ukrayiny, pryynyati Asotsiatsiyeyu yurydychnykh klinik Ukrayiny 19 chervnya 2014 roky [Standards of activity of legal clinics of Ukraine, adopted by the Association of Legal Clinics of Ukraine from June, 19, 2014]*. Retrieved from <https://legalclinics.in.ua/standarty-diyalnosti-yurydychnykh-klinik-ukrayiny/> [in Ukrainian].
9. Zoll, F. (1999). О «klinicznej» metodzie nauczania prawa [On the Clinical Method of Teaching Law]. *Klinika – Clinica, 1*, 31– 48 [in Polish].
10. Kravchuk, V.M. (2010). Rol yurydychnykh klinik u formuvanni hromadianskoho suspilstva v Ukraini [The role of legal clinics in the formation of civil society in Ukraine]. *Aktualni problemy derzhavy i prava: Zbirnyk naukovykh prats - Actual problems of domestic jurisprudence, 52*, 431-436 [in Ukrainian].
11. Ministry of Justice of Ukraine (2018). *Zvit za rezultatamy analitychnoho doslidzhennia «Znannia ta navychky vypusknykiv yurydychnykh fakultetiv ta zakladiv vyshchoi osvity cherez pryzmu vidpovidnosti potrebam rynku pratsi» [Report on the results of the analytical research «The knowledge and skills of graduates of law schools and higher education institutions through the prism matching labor market needs»]*. Retrieved from https://uba.ua/documents/ZVIT_Jurosvita.pdf. [in Ukrainian].
12. Wilson, R. (2009). Western Europe: Last Holdout in the Worldwide Acceptance of Clinical Legal Education. *German Law Journal, 10* (6-7), 823-846. Retrieved from <https://www.cambridge.org/core/journals/german-law-journal/article/western-europe-last-holdout-in-the-worldwide-acceptance-of-clinical-legal-education/8A9BBE32761F3CDAED3C3381E8B81B6E> [in English].
13. Asotsiatsiya yurydychnykh klinik Ukrayiny (2021). *Reyestr yurydychnykh klinik Ukrayiny 2021. [Register of Legal Clinics of Ukraine 2021]*. Retrieved from <https://legalclinics.in.ua/reyestr-asotsiatsiyi-yurydychnykh-klinik-2021/> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 05.06.2021.